

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

**Η ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ
ΣΤΗΝ «ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ
ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ» ΤΟΥ ADAM SMITH**

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Η ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΣΤΗΝ «ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ» ΤΟΥ ADAM SMITH

Το πρόβλημα της υποτιθέμενης διαφοροποίησης της σκέψης του Smith ανάμεσα στην *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* και τον *Πλούτο των Εθνών* είναι αρκετά παλιό και συχνά αναφέρεται σαν «das Adam Smith Problem» αφού πρωτοσυσζητήθηκε σαν μια άλυτη αντίφαση στην Γερμανία του περασμένου αιώνα. Σήμερα, μολονότι η αντίληψη για την ύπαρξη μιας τέτοιας αντίφασης θεωρείται πια ξεπερασμένη, η εντύπωση που αποκομίζει κανείς από το μεγαλύτερο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας είναι ότι τα δύο βασικά έργα του Smith αναφέρονται σε δύο εντελώς ξεχωριστά αντικείμενα. Το πρώτο υποτίθεται ότι διερευνά την ηθική ύπαρξη του ανθρώπου και την διαμόρφωση των ηθικών κανόνων που διέπουν τις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα, ενώ το δεύτερο ασχολείται με την αποτελεσματικότητα, την λειτουργικότητα του συστήματος της ελεύθερης αγοράς. Στο ερώτημα λοιπόν, σχετικά με τον τρόπο που ο Smith δικαιολογεί (με την έννοια της εξήγησης και ταυτόχρονα της έκκρισης) την ύπαρξη του συστήματος της αγοράς, η πλειοψηφία των μελετητών του έργου του μάλλον θα συμφωνούσε ότι αυτή η δικαιολόγηση (justification) βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται στον *Πλούτο*.

Θα υποστηρίξουμε στην συνέχεια ότι, πρώτον, αντίθετα με μια τέτοια τοποθέτηση, η *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* περιέχει όλα τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για την δικαιολόγηση της κοινωνίας της αγοράς. Για τον Smith με άλλα λόγια, αυτή η δικαιολόγηση δεν βασίζεται κατά κύριο λόγο στην οικονομική αποτελεσματικότητα αυτού του νέου τύπου κοινωνίας, αλλά στο αρμονικό ταίριασμα των βασικών χαρακτηριστικών αυτής της κοινωνίας με τα φυσικά ηθικά συναισθήματα των ανθρώπων. Και δεύτερον, ότι η δικαιολόγηση από τον Smith του συστήματος της αγοράς θεμελιώνεται σε μια επιχειρηματολογία η πειστικότητα της οποίας είναι, σε τελευταία ανάλυση,

ιστορικά σχετική. Μια επιχειρηματολογία δηλαδή, που μπορεί να κριθεί ως θεωρητικά συνεπής και συνεκτική μόνο με βάση τα ιστορικά δεδομένα της εποχής της.

Η μελέτη του τρόπου με τον οποίον ο Smith δικαιολογεί την ύπαρξη της κοινωνίας της αγοράς με βάση την ηθική του θεωρία έχει ιδιαίτερη αξία σήμερα. όπου επανέρχονται στο προσκήνιο (μετά δεκαετίες στην αφάνεια), θεωρίες που προσπαθούν να «ευλογήσουν» το καπιταλιστικό σύστημα με βάση την «ηθική της αγοράς». Αναφερόμαστε στις θεωρίες που ανήκουν στο ρεύμα που έχει γίνει γνωστό σαν «νεοφιλελευθερισμός», ιδιαίτερα μάλιστα στην εκδοχή στοχαστών όπως ο Hayek, που ισχυρίζονται ότι οι θεωρίες τους προέρχονται άμεσα από την σκέψη του κλασσικού φιλελευθερισμού. Το στοιχείο της ιστορικής σχετικότητας είναι σημαντικό για την κριτική αντιπαράθεση της σκέψης του Smith με την θεωρία του νεοφιλελευθερισμού.

Για τον Macpherson (1973) η ιστορική σχετικότητα των συμπερασμάτων μιας κοινωνικής θεωρίας αποτελεί το βασικό κριτήριο κατάταξης των κοινωνικών θεωριών σε δικαιολογητικές και απολογητικές. Ο Macpherson θεωρεί ότι ισχύει και για την πολιτική επιστήμη η διάκριση που εισήγαγε ο Marx για την οικονομική επιστήμη ανάμεσα στην κλασική πολιτική οικονομία και στην «χυδαία» (vulgar) οικονομία. Όπως λοιπόν ο Marx τοποθετεί την διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε αυτές τις δύο επιστημονικές εποχές στην περίοδο που ακολουθεί τον θάνατο του Ricardo, έτσι και για την πολιτική θεωρία η διαχωριστική γραμμή μπορεί να τοποθετηθεί στην ίδια περίπου χρονική περίοδο, κάπου ανάμεσα στον J. Mill και τον J.S. Mill.

Κατά τον Macpherson μια κοινωνική θεωρία μπορεί να θεωρηθεί ταυτόχρονα δικαιολογητική (justificatory) και επιστημονική, όταν βασίζεται στην γνήσια πεποίθηση του ερευνητή, ότι ο καπιταλισμός είναι ο τελευταίος και τελευταίος κρίκος στην αλυσίδα της κοινωνικής εξέλιξης, χωρίς να φαίνεται στον ορίζοντα κανένα άλλο κοινωνικό σύστημα που να είναι επιθυμητό αλλά και δυνατό να τον αντικαταστήσει. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, μια θεωρία μπορεί να αναλύει με επιστημονική πληρότητα τις κοινωνικές σχέσεις, χωρίς να τις εξωραΐζει ή να επικαλύπτει αντιφάσεις. Αντίστροφα, μια κοινωνική θεωρία πρέπει να θεωρηθεί σαν απολογητική, όταν προσπαθεί να κρύψει αντιφάσεις που η ίδια η κοινωνική εξέλιξη έχει πια κάνει ολοφάνερες.

Πρόκειται προφανώς, για ένα ιστορικά σχετικό κριτήριο κατάταξης των κοινωνικών θεωριών, αφού ουσιαστικά παραπέμπει στο ερώτημα κατά πόσον, σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική φάση, το αίτημα της υπέρβασης του καπιταλισμού αποτελεί πραγματική επιδίωξη και δυνατότητα των πλατειών μαζών. Σε αυτή την βάση, η διαχωριστική γραμμή του Macpherson ανάμεσα στην κλασική και την χυδαία πολιτική επιστήμη δεν είναι τυχαία, αφού πράγματι τα μέσα του 19ου αιώνα είναι η εποχή όπου το εργατικό κίνημα και μαζί του η προοπτική της ανατροπής του καπιταλισμού κάνουν την εμφάνισή τους στο ιστορικό προσκήνιο. Άρα είναι για πρώτη φορά δυνατό για τον κοινωνικό επιστήμονα να θεωρήσει ότι η λύση των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συ-

στήματος δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσα στο ίδιο το σύστημα αλλά οδηγεί στην ανατροπή του.

Με βάση λοιπόν το κριτήριο του Macpherson που αναφέραμε παραπάνω, αν δείξουμε ότι η δικαιολόγηση από τον Smith της κοινωνίας της αγοράς βασίζεται σε συλλογισμούς που η ισχύς τους είναι, σε τελευταία ανάλυση, ιστορικά σχετική, θα έχουμε αναδείξει ένα σημαντικό πλαίσιο για μια κριτική αντιπαράθεση της θεωρίας του Smith με τις σύγχρονες θεωρίες του νεοφιλελευθερισμού. Γιατί, μολονότι τα συμπεράσματα των δύο θεωριών ως προς την δικαιολόγηση της κοινωνίας της αγοράς φαίνονται επιφανειακά να συμπίπτουν, η ιστορική εξέλιξη των δύο τελευταίων αιώνων έχει φέρει στο προσκήνιο νέα κοινωνικά φαινόμενα και αντιφάσεις που έχουν μετατρέψει δραματικά την κοινωνική πραγματικότητα που ο Smith προσπαθούσε να εξηγήσει στα τέλη του 18ου αιώνα. Η επιμονή λοιπόν στην συγγένεια ανάμεσα στις δύο θεωρίες δεν μπορεί να είναι έγκυρη εφόσον παραβλέπει αυτό το γεγονός.

Κεντρική ιδέα στην οποία θα βασιστούμε είναι η αντίληψη της αρμονίας που διαπερνά όλο το έργο του Smith. Για τους Raphael και Macfie (1976) η αντίληψη της αρμονίας είναι μια *a priori* αρχή της θεωρίας του Smith, που προέρχεται από την επίδραση της στωικής φιλοσοφίας στην σκέψη του. Το ότι όμως, η αρμονία είναι μια έννοια αφετηριακή δεν σημαίνει ότι είναι μια έννοια που ο Smith δέχεται αξιωματικά, χωρίς δηλαδή «απόδειξη». Αντίθετα, ο Smith ξεκινάει την ανάλυση της κοινωνίας από μian αντίληψη κοινωνικής αρμονίας, η οποία όμως αντίληψη συνεχώς επιβεβαιώνεται, αναπροσαρμόζεται και εξελίσσεται καθώς η ανάλυσή του προχωράει. Πρόκειται λοιπόν για μian αντίληψη ταυτόχρονα αφετηριακή αλλά και εξελισσόμενη.

Η οικοδόμηση από τον Smith μιας θεωρίας της κοινωνικής αρμονίας, είναι, κατά την γνώμη μας, το βασικό δικαιολογητικό στοιχείο για την κοινωνία της αγοράς. Η αγορά παύει να θεωρείται σαν μια ζούγκλα η οποία έχει μεν θετικά συνολικά αποτελέσματα (την οικονομική ευημερία), αλλά όπου το άτομο βρίσκεται σε κατάσταση συνεχούς ανταγωνισμού μέχρι τελικής εξόντωσης με όλους τους άλλους. Το παράδοξο του Mandeville «ιδιωτικά ελαττώματα — δημόσιες αρετές» παύει να είναι παράδοξο, όπως παρατηρεί ο Colletti (1972), αφού ο Smith καταφέρνει να δείξει ότι η ανάπτυξη των σχέσεων της αγοράς ενισχύει την κοινωνική αρμονία αντί να την υπονομεύει.

Σε αντίθεση όμως με σύγχρονες θεωρίες της κοινωνικής αρμονίας όπως ο νεοφιλελευθερισμός που βλέπουν το σύστημα της αγοράς σαν αυτόματα αρμονικό, κάτω από την προϋπόθεση ότι εξασφαλίζεται η ανεμπόδιστη λειτουργία του, το σύστημα που οικοδομεί ο Smith δεν είναι καθόλου ένα σύστημα συνεκτικό, απαλλαγμένο από αντιφάσεις. Ο Smith διακρίνει και ατέλειες και αντιφάσεις που τείνουν να διαταράξουν την αρμονία των κοινωνικών σχέσεων έστω και αν δεν παίρνουν την μορφή των κάθετων ταξικών συγκρούσεων που θα πρωταναφέρει μερικές δεκαετίες αργότερα ο Ricardo. Μολονότι λοιπόν, η κοινωνία της αγοράς είναι μια κοινωνία αρμονική, εμπεριέχει ταυτόχρονα δυνάμεις που τείνουν να την αποσταθεροποιήσουν. Η διατήρηση της αρμονίας είναι, σε τελευταία ανάλυση για τον Smith, ένα ζήτημα που ανάγεται μόνο

στο επίπεδο της πολιτικής. Αλλά ακριβώς στο επίπεδο της πολιτικής γίνεται φανερή και η ιστορική σχετικότητα των συλλογισμών του Smith, αφού αν αυτοί οι συλλογισμοί μελετηθούν έξω από το ιστορικό τους πλαίσιο, δεν φαίνονται πια πειστικοί σχετικά με την δυνατότητα διατήρησης της αρμονίας του κοινωνικού συστήματος.

1. Η έννοια της συμπάθειας στην «Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων»

Το γεγονός ότι το πρώτο βασικό έργο του Smith είναι μια μελέτη του χώρου της ηθικής και της εξέλιξης των ηθικών κανόνων, είναι μια πηγή αμηχανίας για όσους από τους μετέπειτα μελετητές του θέλουν να βλέπουν το έργο του μόνο σαν έναν ύμνο της ελεύθερης αγοράς. Όμως η ενασχόληση με τον χώρο της ηθικής σαν ενός ιδιαίτερου τομέα φιλοσοφικής θεώρησης, δεν ήταν μια ιδιομορφία της σκέψης του. Στο θέμα αυτό ήταν συνεπής με την παράδοση της Σκωτικής σχολής στην οποία είχαν προηγηθεί στοχαστές όπως ο Hutcheson, και ο Hume. Το γεγονός αυτό που σήμερα μπορεί να ξενίζει επιστημονικά ιδίως όταν συνδυάζεται με το μετέπειτα «οικονομικό» έργο του Smith ήταν για την εποχή του ένα βασικό στοιχείο της φιλοσοφικής παράδοσης από την οποίαν προερχόταν.

Κεντρικό στοιχείο της Σκωτικής φιλοσοφικής παράδοσης ήταν η έννοια του «sympathy» (στην συνέχεια θα χρησιμοποιούμε την ελληνική λέξη «συμπάθεια», με την πραγματική της ετυμολογική σημασία του συν-πάσχω). Η έννοια της συμπάθειας δεν είναι παρά το αφηρητικό αξίωμα ότι κάθε άτομο μέσα στην κοινωνία δεν μένει αδιάφορο σε όσα συμβαίνουν στους άλλους αλλά αντίθετα συμπάσχει μαζί τους, σχηματίζει θετική ή αρνητική γνώμη για αυτά, έχει με άλλα λόγια μια έμφυτη και γι' αυτό «φυσική» συμπάθεια για τους άλλους ανθρώπους. Λογικό επακόλουθο της συμπάθειας είναι η «γενναιοδωρία» η τάση, δηλαδή, της αλληλοβοήθειας και της διαμόρφωσης των ηθικών κρίσεων όχι με αποκλειστική βάση το ατομικό συμφέρον του κρίνοντος. Οι έννοιες της συμπάθειας και της γενναιοδωρίας σηματοδοτούν άλλωστε την ριζική διαφορά της Σκωτικής σχολής από την παράδοση του Hobbes, που βλέπει την σύγχρονη κοινωνία σαν ένα σύνολο ατόμων σε συνεχή πόλεμο αναμεταξύ τους.

Όμως η έννοια της συμπάθειας του Smith δεν είναι απλά μια επανάληψη των απόψεων των προκατόχων του. Για τον Hutcheson (και παλιότερα για τον Shaftesbury), η συμπάθεια είναι μεν μια πραγματική ανθρώπινη τάση, αλλά η εκδήλωσή της προαπαιτεί μια τέτοια καλλιέργεια, ευαισθησία, και ηθική ανωτερότητα, ώστε δύσκολα μπορεί να γίνει βασικό συστατικό της ηθικής συμπεριφοράς των πλατειών μαζών. Πρόκειται δηλαδή για μια «αριστοκρατική» ηθική, που παρ' όλον ότι μπορεί να αποτελέσει ιδανικό στόχο για την κοινωνία, δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί μια πραγματικότητα που αναδειχεται στην καθημερινή συμπεριφορά μέσα στην κοινωνία. (Mizuta 1975).

Η θέση αυτή είναι αναπόφευκτη για τον Hutcheson. Η αντίληψή του για τους ηθικούς κανόνες είναι εντελώς μονοσήμαντη, με την έννοια ότι, αν και

θεωρεί ότι η συμπάθεια είναι αναγκαία για την επιβίωση της κοινωνίας, αδυνατεί να δείξει πως η τάση της συμπάθειας προκύπτει σαν αποτέλεσμα πραγματικών κοινωνικών διεργασιών. Η ηθική αίσθηση κάθε ανθρώπου, κατά τον Hutcheson, πρέπει συνεχώς να βρίσκει την ισορροπία ανάμεσα στον εγωισμό και την γενναιοδωρία προς τους άλλους, αφού και τα δύο αυτά άκρα αν γίνουν οι μοναδικοί στόχοι της ανθρώπινης συμπεριφοράς βλάπτουν και το άτομο και την κοινωνία. Λείπει δηλαδή από την αντίληψη αυτή η δύναμη εκείνη που θα υποχρεώσει ή τουλάχιστον θα δώσει κάποιο κίνητρο στο άτομο να συμπεριφερθεί με αυτό τον τρόπο αφού δεν υπάρχει καμιά εγγύηση, ότι και η συμπεριφορά των άλλων απέναντι του θα χαρακτηρίζεται από την ίδια ισορροπία. Άρα για να έχει κάποιος αυτή την ηθική στάση θα πρέπει να είναι ένας άνθρωπος «ανώτερος», να είναι δηλαδή σε θέση να κατανοήσει ότι η γενναιοδωρία στην συμπεριφορά του λειτουργεί σε όφελος της κοινωνίας, ακόμα και αν η συμπεριφορά των άλλων απέναντι του δεν χαρακτηρίζεται από γενναιοδωρία.

Αντίθετα, για τον Smith η εκδήλωση της συμπάθειας δεν απαιτεί τις εξωπραγματικές ιδιότητες του ατόμου που υπέθετε ο Hutcheson. Η συμπάθεια σαν ανθρώπινη τάση δεν περιορίζεται μόνο σε όσους έχουν το ηθικό ύψος ή το φιλοσοφικό επίπεδο ώστε να μπορούν να κατανοήσουν ότι για το καλό της κοινωνίας πρέπει να αποφεύγουν τα άκρα. Η συμπάθεια είναι μια πραγματική ανθρώπινη τάση, υπαρκτή σε όλους τους ανθρώπους:

«How selfish soever man may be supposed, there are evidently some principles in his nature which interest him in the fortune of others, and render their happiness necessary to him, though he derives nothing from it except the pleasure of seeing it.» (TMS σ. 9).

Ο Smith παρατηρεί ότι ο κάθε άνθρωπος έχει την τάση να παρατηρεί και να κρίνει ηθικά τις πράξεις των άλλων. Ξεκινάει λοιπόν, από την «φυσική» κοινωνικότητα του ανθρώπου, σε αντίθεση με την παράδοση του Hobbes. Η ηθική κρίση δεν βασίζεται όμως σε κάποιους a priori δοσμένους ηθικούς κανόνες, αλλά στους κανόνες που σχηματίζονται επαγωγικά από όλα τα άτομα της κοινωνίας, μέσα από την καθημερινή παρατήρηση και κρίση των πράξεων των άλλων. Οι ηθικοί κανόνες προκύπτουν λοιπόν σαν ένας «μέσος όρος», σαν δηλαδή εκείνοι οι κανόνες συμπεριφοράς που τείνουν να γίνουν γενικά παραδεκτοί σαν οι κανόνες της ηθικής συμπεριφοράς:

«It is thus that the general rules of morality are formed. They are ultimately founded upon experience of what, in particular instances, our moral faculties, our natural sense of merit and propriety, approve, or disapprove of. We do not originally approve or condemn particular actions because, upon examination, they appear to be agreeable or consistent with a general rule. The general rule, on the contrary, is formed by finding from experience that all actions of a certain kind or circumstanced in a certain manner, are approved or disapproved of.» (TMS σ. 159).

Οι ηθικοί κανόνες του μέσου όρου εξάγονται λοιπόν αφαιρετικά, από την εμπειρική παρατήρηση του γεγονότος ότι οι άνθρωποι τείνουν να αποδέχονται κοινούς κανόνες κατά την διαμόρφωση των ηθικών τους κρίσεων. Ο Smith προχωράει αυτή την αφαίρεση ένα βήμα παραπέρα, λέγοντας ότι αυτοί οι κανόνες είναι εκείνοι που κατευθύνουν την κρίση κάθε αμερόληπτου παρατηρητή (*impartial spectator*) των πράξεων των άλλων. Η έννοια λοιπόν του αμερόληπτου παρατηρητή είναι μια αφαίρεση που βοηθάει το Smith να ενσωματώσει σε ένα ιδεατό πρόσωπο τους ηθικούς κανόνες του μέσου όρου. Η συμπάθεια του αμερόληπτου παρατηρητή βασίζεται στους κανόνες του μέσου όρου. (Raphael 1975).

Ο αμερόληπτος παρατηρητής είναι ο «εξωτερικός» άνθρωπος (*man without*) του Smith, είναι δηλαδή οι «άλλοι», ο κοινωνικός περίγυρος που παρατηρεί και κρίνει τις πράξεις του ατόμου. Για να είναι η κρίση του αμερόληπτου παρατηρητή σύμφωνη με την αρχή της συμπάθειας, πρέπει να χαρακτηρίζεται από δύο ιδιότητες. Πρώτον, να είναι μια κρίση γενναιοδωρη, που να αγνοεί το ατομικά συμφέροντα του παρατηρητή και να διακατέχεται από μια διάθεση κατανόησης των κινήτρων του πράττοντος. Δεύτερον, πρέπει να χαρακτηρίζεται από την ικανότητα του «στοχασμού» (*reflection*). Για να διαμορφώσει την κρίση του ο αμερόληπτος παρατηρητής πρέπει να τοποθετήσει με την φαντασία τον εαυτό του πρώτα στην θέση του πράττοντος, και ύστερα, στην θέση εκείνου που δέχεται τις συνέπειες της πράξης. Στην πρώτη περίπτωση κρίνει την καταλληλότητα (*propriety*) των κινήτρων του πράττοντος, στην δεύτερη κρίνει το κατά πόσον ο αποδέκτης της πράξης πρέπει να αντιδράσει με ευγνωμοσύνη ή το αντίθετο.

Μέχρις εδώ, ο Smith έχει καταφέρει να δώσει στην έννοια της ηθικής κρίσης και της συμπάθειας μια πιο «δημοκρατική» (Crompton 1975) ή «μαζική» διάσταση από ότι ο Hutcheson, αφού οι κανόνες του μέσου όρου με την επαγωγική τους εξαγωγή, έχουν εξ ορισμού δύο σημαντικά χαρακτηριστικά: Πρώτον, εξάγονται μέσα από την αλληλεπίδραση των ηθικών κρίσεων όλων των ατόμων της κοινωνίας. Και δεύτερον, ακριβώς για αυτό τον λόγο, δεν απαιτούν κάποιες ανώτερες ικανότητες ηθικής κρίσης, ή φιλοσοφικού ύψους, που μόνο λίγα άτομα μέσα στην κοινωνία θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι έχουν (Mizuta 1975). Αυτή η θεώρηση του προβλήματος της ηθικής κρίσης, δίνει στον Smith το δικαίωμα να συζητήσει για τους ηθικούς κανόνες όχι πια σε ένα δεοντολογικό επίπεδο, αλλά σαν προϊόν μιας πραγματικής κοινωνικής διαδικασίας, που άρα μπορεί να αναλυθεί εμπειρικά ως αντικειμενικό φαινόμενο (Clarke 1982). Αλλά και κάτι ακόμα σημαντικό, όπως θα δούμε στη συνέχεια: ο χώρος των ηθικών κρίσεων δεν περιορίζεται σε ένα στενό κύκλο γύρω από το άτομο αλλά αγκαλιάζει ολόκληρη την κοινωνία.

Ο Smith έχει λοιπόν καταφέρει να δείξει ότι ο χώρος της ηθικής μπορεί να γίνει αντικείμενο εμπειρικής μελέτης. Όμως, ως αυτό το σημείο η ανάλυσή του εξακολουθεί να παραμένει μονοσήμαντη όπως του Hutcheson. Πρόκειται δηλαδή για μίαν αντίληψη για τη διαδικασία της δημιουργίας των ηθικών κρίσεων από τους παρατηρητές της πράξης, που δεν εξηγεί πως αυτές οι πα-

ρατηρήσεις και ηθικές κρίσεις επιδρούν πάνω στον πράττοντα ώστε να τον κάνουν να παίρνει υπόψη κατά την πράξη του τους ηθικούς κανόνες. Όμως για τον Smith, ακριβώς όπως η εκδήλωση ηθικών κρίσεων από κάθε άτομο για τις πράξεις των άλλων είναι μια τάση φυσική, άλλο τόσο υπάρχει επίσης η φυσική τάση κάθε ανθρώπου να θέλει οι πράξεις του να κρίνονται σαν σύμφωνες με τους ηθικούς κανόνες (σαν δηλαδή ενάρετες) από τους άλλους.

Ο Smith ισχυρίζεται ακόμα ότι ο πράττων δεν επιθυμεί απλά οι πράξεις του να κρίνονται σαν ενάρετες από τους άλλους, αλλά να είναι πραγματικά ενάρετες, σύμφωνες με τους ηθικούς κανόνες, που και ο ίδιος ενστερνίζεται μέσα από την συμμετοχή του στην κοινωνία. Πρόκειται δηλαδή, για την «εσωτερικοποίηση» του αμερόληπτου παρατηρητή, από τον ίδιο τον πράττοντα. Η εκδήλωση λοιπόν της συμπάθειας προϋποθέτει τώρα την ικανότητα του στοχασμού όχι μόνο από τον αμερόληπτο παρατηρητή, για να μπορέσει να αισθανθεί το εαυτό του στη θέση του πράττοντος και στη θέση εκείνου που δέχεται τις συνέπειες της πράξης. Προϋποθέτει και την ικανότητα του ίδιου του πράττοντος να φανταστεί πώς θα έκρινε την δική του πράξη και τις συνέπειές της από την θέση του αμερόληπτου παρατηρητή. Πρόκειται λοιπόν, για μια διπλή διαδικασία φανταστικής τοποθέτησης του εαυτού, πρώτα στη θέση του αμερόληπτου παρατηρητή, και στην συνέχεια πάλι στη θέση του πράττοντος, για την τελική διαμόρφωση της ηθικής κρίσης.

«We can never survey our own sentiments and motives, we can never form any judgement concerning them, unless we remove ourselves, as it were, from our own natural station, and endeavour to view them with the eyes of other people, or as other people are likely to view them.» (TMS σ. 110).

Έχουμε εδώ την αντίληψη του Smith για την ανθρώπινη συνείδηση, τον «εσωτερικό» άνθρωπο (the man within) (Campbell 1975). Έχουμε όμως ταυτόχρονα και την διαδικασία της ταύτισης του εσωτερικού με τον εξωτερικό άνθρωπο, της ταύτισης της συνείδησης με την εμπειρικότητα των ηθικών κανόνων. Πρόκειται λοιπόν για μια αντίληψη της συνείδησης, σε τελευταία ανάλυση, σαν μια έννοια εμπειρικά αναλύσιμη.

Μένει ακόμα να δειχτεί, πως επηρεάζεται η ανθρώπινη συνείδηση από αυτή την διπλή διαδικασία φανταστικής τοποθέτησης που αναφέραμε. Ο Smith ήταν υποχρεωμένος να υποθέσει την ύπαρξη μιας τέτοιας επίδρασης, γιατί διαφορετικά, θα μπορούσε να υποθεθεί ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά παραμένει εγωιστική, αντίθετη με τους ηθικούς κανόνες, ακόμα κι αν αυτό σημαίνει σύγκρουση με την συνείδηση. Για τον Smith, η επίδραση αυτή πηγάζει από την ίδια την επιθυμία του ανθρώπου να εξασφαλίσει την επιδοκιμασία των άλλων και να αποτρέψει την αποδοκιμασία τους. Για να είναι δυνατή η κρίση των πράξεών του από τον αμερόληπτο παρατηρητή, πρέπει τα κίνητρό τους να είναι τέτοια, ώστε εύκολα να μπορεί ο αμερόληπτος παρατηρητής να ταυτιστεί με τον πράττοντα, να νιώσει δηλαδή τα ίδια με αυτόν κίνητρα της πράξης. Αυτή η ταύτιση όμως γίνεται δύσκολη ή και αδύνατη, όταν τα κίνητρα

γίνονται τόσο αυστηρά προσωπικά, όταν η πράξη γίνεται με τέτοιο πάθος, που όσο και αν φαίνονται φυσικά και δικαιολογημένα στον πράττοντα, είναι αδύνατο να κατανοηθούν από τον αμερόληπτο παρατηρητή. Αυτή ακριβώς η ανάγκη είναι που κατά τον Smith, επιβάλλει την «τρομερή και σεβαστή αρετή της αυτοσυγκράτησης», έτσι ώστε κάθε πράξη να μπορεί να κριθεί με βάση τον μέσο όρο των ηθικών κανόνων.

2. Συμπάθεια, Ατομικό Συμφέρον, και Κοινωνία της Αγοράς

Αναφέραμε ήδη ότι η έμφυτη και φυσική τάση της συμπάθειας είναι ένα αφετηριακό αξίωμα για την σκέψη του Smith. Όμως η αντικειμενικότητα των ηθικών κανόνων, και η δυνατότητα εμπειρικής μελέτης του χώρου της ηθικής που αυτή συνεπάγεται, μετατρέπουν αυτό το αξίωμα σε μια ρεαλιστική και επιστημονικά «αποδείξιμη» υπόθεση για την κοινωνική συνοχή. Αλλά στην έννοια της συμπάθειας ο Smith στηρίζει την φυσική κοινωνικότητα του ανθρώπου, την αρμονία της συμβίωσης των μελών της κοινωνίας. Άρα και η αντίληψη της αρμονίας, από ένα *a priori* για την σκέψη του μετατρέπεται σε μια εμπειρικά επιβεβαιωμένη πραγματικότητα.

Σαν φυσικό συναίσθημα, η συμπάθεια είναι μια τάση ανιστορική που χαρακτηρίζει την συμπεριφορά όλων των ανθρώπων άσχετα με τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας. Όμως, η ανάπτυξη της κοινωνίας της αγοράς βασίζεται σε ένα άλλο, εξ ίσου σημαντικό φυσικό συναίσθημα, την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος. Προκύπτει άρα το ερώτημα αν οι δύο τάσεις (της συμπάθειας και του ατομικού συμφέροντος) συμβιβάζονται μεταξύ τους ή αν βρίσκονται σε αναγκαστική σύγκρουση.

Η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος είναι, και αυτή, μια τάση κατ' αρχήν ανιστορική, ένα φυσικό συναίσθημα δηλαδή που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο γενικά. Η φύση, λέει ο Smith, έχει «αναθέσει» στον κάθε άνθρωπο την συντήρηση του εαυτού του:

«Every man is, no doubt, by nature, first and principally recommended to his own care: and as he is fitter to take care of himself than of any other person, it is fit and right that it should be so. Every man, therefore, is much more deeply interested in whatever immediately concerns himself, than in what concerns any other man.» (TMS σ. 82-83)

Αν όμως κάθε άνθρωπος είναι πιο κατάλληλος να φροντίσει τον εαυτό του παρά οποιονδήποτε άλλον, όπως λέει ο Smith, τότε τι χώρος απομένει για την εκδήλωση της τάσης της γενναιοδωρίας; Και αν ενδιαφέρεται μόνο για αυτά που αφορούν άμεσα τον ίδιο και όχι για αυτά που αφορούν τους άλλους, τότε πως εκδηλώνεται το συναίσθημα της συμπάθειας; Πρόκειται βέβαια για την πιο απλή διατύπωση του «προβλήματος Adam Smith» που έχουμε ήδη αναφέρει.

Στο δίλημμα αυτό μπορεί να δοθεί μια ολόκληρη σειρά απαντήσεων, που θα μπορούσαν όμως να ομαδοποιηθούν σε δύο εναλλακτικές προσεγγίσεις:

α. Για την πρώτη προσέγγιση, οι δύο έννοιες είναι πράγματι ασυμβίβαστες, οπότε μία από τις δύο πρέπει να θεωρηθεί σαν κύρια και η άλλη σαν δευτερεύουσα, ή η μία σαν οντολογική και η άλλη σαν δεοντολογική. Συνήθως βέβαια είναι η αρχή του ατομικού συμφέροντος που υποτίθεται ότι υπερέχει, είτε γιατί θεωρείται σαν το βασικότερο και το καθολικότερο (universal) ινθρώπινο κίνητρο (Stigler 1976), είτε γιατί ο θεσμός που στηρίζεται πάνω στην επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος, η αγορά δηλαδή, υποτίθεται ότι ενζωματώνει και κατοχυρώνει τους κανόνες της ηθικής (Wilson 1976, Hayek 1982).

β. Κατά την δεύτερη προσέγγιση, οι δύο έννοιες θεωρείται ότι συνυπάρχουν σε ολόκληρο το έργο του Smith (Macfie 1967, Anspach 1972). Αυτή η προσέγγιση φαίνεται ότι βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα αφού ο Smith δεν αισθάνθηκε την ανάγκη να αναθεωρήσει τις βασικές αρχές της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων* κατά την τελευταία έκδοση που έγινε όσο ζούσε (το 1790), αν και είχαν ήδη περάσει 14 χρόνια από την πρώτη έκδοση του *Πλούτου*. Πιο σημαντικό όμως είναι ότι αυτή η προσέγγιση μας υποχρεώνει να αναζητήσουμε την σχέση ανάμεσα στην συμπάθεια και το ατομικό συμφέρον, και να αναλύσουμε τυχόν αντιφάσεις, όχι βλέποντας τις δύο έννοιες στατικά (σαν τις αντιτιθέμενες αρχές των δύο βασικών του έργων), αλλά αναλύοντας τον τρόπο που αυτές συναρθρώνονται καθώς η θεωρία του Smith εξελίσσεται και προσπαθεί να δικαιολογήσει όλο και πιο ακραίες μορφές εγωιστικού πράττειν.

Είναι βέβαιο ότι ο Smith δεν θεωρεί την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος σαν μια τάση κατ' αρχήν μη ηθική. Η συμπάθεια προς τον εαυτό, άρα και η συνεχής προσπάθεια για βελτίωση της θέσης του ακόμα και στο επίπεδο των υλικών αγαθών και απολαύσεων, δεν είναι αντίθετη με τους ηθικούς κανόνες. Ο λόγος βρίσκεται στην ίδια την θεωρία της συμπάθειας. Ο αμερόληπτος παρατηρητής, ταυτιζόμενος με τον πράττοντα, τείνει να αισθανθεί τα ίδια με αυτόν συναισθήματα, τα ίδια κίνητρα για τις πράξεις του. Άρα τείνει να αποδέχεται και το συναίσθημα της αυτοσυντήρησης, της εξασφάλισης και της βελτίωσης της ζωής, ως ηθικό κίνητρο των ενεργειών του πράττοντος. Αλλά και κάτι περισσότερο. Η τάση της συμπάθειας, κατά τον Smith, είναι πιο εύκολη όταν ο αμερόληπτος παρατηρητής καλείται να συμμεριστεί αισθήματα ευχάριστα παρά δυσάρεστα, γιατί κάθε άνθρωπος έχει τη «φυσική» τάση να επιθυμεί τα αισθήματα που του δίνουν χαρά και να αποφεύγει εκείνα που τον δυσαρεστούν.

«...our propensity to sympathize with joy is much stronger than our propensity to sympathize with sorrow; and.....our fellow-feeling for the agreeable emotion approaches much more nearly to the vivacity of what is naturally felt by the persons principally concerned, than that which we conceive for the painful one». (TMS p. 45).

Η επιδίωξη λοιπόν κάθε ανθρώπου να βελτιώσει την θέση του είναι μια επιδίωξη ενάρετη, αφού συναντά την επιδοκιμασία του αμερόληπτου παρατηρητή, την επιδοκιμασία δηλαδή της κοινωνίας.

«Regard to our own private happiness and interest, too, appear upon many occasions very laudable principles of action. The habits of oeconomy, industry, discretion, attention, and application of thought, are generally supposed to be cultivated from self interested motives, and at the same time are apprehended to be very praise-worthy qualities which deserve the esteem and approbation of everybody» (TMS p. 304)

Η σύνδεση αυτή της συμπάθειας με το ατομικό συμφέρον είναι μία από τις πιο σημαντικές τομές της ηθικής θεωρίας του Smith σε σχέση με τον Hutcheson. Για τον δεύτερο, η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος είναι μια τάση ηθικά ουδέτερη, αν όχι κατακριτέα, αφού την θεωρεί ασυμβίβαστη με την γενναιοδωρία. Αντίθετα για τον Smith, το ατομικό συμφέρον «εξαγνίζεται» περνώντας μέσα από το φίλτρο του ηθικού μέσου όρου. Η κοινωνία απαιτεί πριν από την γενναιοδωρία του ατόμου προς τους άλλους την γενναιοδωρία προς τον εαυτό του. Πρόκειται για μια καθαρή ένδειξη της αντίληψης του Smith για την ιστορική σχετικότητα των ηθικών κανόνων. Κριτήριο για το αν η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος αντιφάσκει με την γενναιοδωρία γίνεται η γνώμη της κοινωνίας, και προφανώς, οι ηθικοί κανόνες που θεωρούν ενάρετη την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος έχουν διαμορφωθεί ιστορικά σε μια κοινωνία που ήδη λειτουργεί με βάση το ατομικό συμφέρον.

Συμπάθεια λοιπόν και ατομικό συμφέρον είναι δύο θεμελιακά ανθρώπινα συναισθήματα που συνυπάρχουν και συγκαθορίζουν την συμπεριφορά του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία. Προκύπτει όμως ένα νέο ερώτημα: μήπως η επέκταση των σχέσεων της αγοράς οδηγεί αναγκαστικά τον Smith στην υποβάθμιση της σημασίας του συναισθήματος της συμπάθειας και σε αύξηση της σημασίας της επιδίωξης του ατομικού συμφέροντος για την διατήρηση της κοινωνικής αρμονίας;

Δανειζόμενοι μια έννοια από την νεοκλασική οικονομική θεωρία, θα μπορούσαμε να περιγράψουμε το ηθικό σύστημα του Smith σαν ένα σύστημα «γενικής ηθικής ισορροπίας». Γενικής με δύο έννοιες: Πρώτον, γιατί οι ηθικοί κανόνες διαμορφώνονται μέσα από την αλληλεπίδραση των ηθικών αντιλήψεων όλων των μελών της κοινωνίας, και όχι μέσα από την σκέψη κάποιων ηθικών – πνευματικών ελίτ (όπως π.χ. θεωρούσε ο Hutcheson). Δεύτερον, γιατί οι ηθικοί κανόνες που διαμορφώνονται μέσα από αυτή την αλληλεπίδραση είναι πραγματικά γενικοί, με την έννοια ότι τείνουν να γίνουν οι γενικά παραδεκτοί ηθικοί κανόνες για όλους. Μέσα στο σύστημα της «φυσικής ελευθερίας» το άτομο δεν έρχεται πια σε επαφή μόνο με ένα περιορισμένο αριθμό συνανθρώπων του, αλλά λόγω της επέκτασης του καταμερισμού της εργασίας είναι αναγκασμένο να συναλλάσσεται με διαρκώς περισσότερους. Άρα και οι αλληλεπιδράσεις των αντιλήψεων για την ηθική των διαφόρων ατόμων ή ομάδων τείνουν να γενικευτούν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να κάνουν αδύνατη την διατήρηση κάποιων ηθικών «στεγανών», (κάποιων δηλαδή απομονωμένων κοινωνικών ομάδων που η συνοχή τους βασίζεται σε ηθικούς κανόνες διαφορετικούς από τους γενικά παραδεκτούς).

Η γενικευμένη αλληλεπίδραση των ηθικών αντιλήψεων οδηγεί σε μια «ηθική ισορροπία», με την έννοια ότι τείνει να διαμορφώσει τους κανόνες του «μέσου όρου», τους κανόνες δηλαδή που τείνει να αποδέχεται η μεγάλη πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας. Έχουμε εδώ μια διαδικασία της διαμόρφωσης των ηθικών κανόνων του μέσου όρου σχεδόν όμοια με την διαδικασία της διαμόρφωσης των τιμών ισορροπίας στην αγορά των αγαθών. Η ομοιότητα έγκειται στο ότι οι ηθικοί κανόνες, όπως ακριβώς και οι τιμές, είναι αντικειμενικές εκφράσεις ενός συλλογικού αποτελέσματος άσχετου με τις διάφορες ατομικές θελήσεις. Σε αυτή την αντικειμενικότητα άλλωστε βασίζεται η δυνατότητα εμπειρικής θεμελίωσης της διαδικασίας διαμόρφωσης των ηθικών κανόνων του μέσου όρου.

Μια τέτοια τοποθέτηση του ηθικού συστήματος του Smith μας επιτρέπει την εξαγωγή δύο σημαντικών συμπερασμάτων. Πρώτον, υπάρχει εδώ μια ουσιαστική διαφορά της σκέψης του Smith από τις θεωρίες του «νεοφιλελευθερισμού». Ο Hayek (1982) για παράδειγμα, θεωρεί ότι η γενναιοδωρία δεν μπορεί να εκδηλωθεί πέρα από ένα πολύ στενό κύκλο γύρω από το άτομο. Κάθε αντίληψη που θεωρεί δυνατή την επέκταση των συναισθημάτων της γενναιοδωρίας σε ολόκληρη την κοινωνία είναι, κατά τον Hayek, κατάλοιπο των πρωτόγονων ενστίκτων των μικρών κοινωνιών της προϊστορίας. Ο Smith παραδέχεται βέβαια ότι η γενναιοδωρία είναι πιο εύκολη προς τους πιο κοντινούς συνανθρώπους μας αφού τα συναισθήματά μας γι' αυτούς είναι πιο έντονα, αλλά γνωρίζουμε και καλύτερα την κατάσταση και τις ανάγκες τους. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν συναισθήματα συμπάθειας, ασθενέστερα ίσως, και προς όλα τα μέλη της κοινωνίας. Μάλιστα για τον Smith σε αντίθεση με τον Hayek, η πλήρης ανάπτυξη της τάσης της συμπάθειας είναι δυνατή μόνο σε μια κοινωνία που έχει ήδη κατακτήσει κάποιο υψηλό επίπεδο ζωής, ενώ αντίθετα είναι πολύ πιο δύσκολο να εκδηλωθεί σε κοινωνίες πρωτόγονες.

«If our own misery pinches us very severely, we have no leisure to attend to that of our neighbour: and all savages are too much occupied with their own wants and necessities, to give much attention to those of another person». (TMS σ 205).

Δεύτερον, όπως παρατηρεί και ο Clarke (1982), η επέκταση των σχέσεων της αγοράς και άρα η αύξηση των κοινωνικών επαφών, οδηγεί στην τελειοποίηση και την γενίκευση των ηθικών συναισθημάτων. Η καπιταλιστική ανάπτυξη, με άλλα λόγια, σημαίνει υποχρεωτικά και ηθική ανάπτυξη. Η σημασία αυτού του συμπεράσματος είναι προφανής. Η επέκταση των σχέσεων της αγοράς, όχι μόνο δεν περιορίζει την σπουδαιότητα του συναισθήματος της συμπάθειας, αλλά αντίθετα δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την γενίκευσή του. Άρα η σημασία της συμπάθειας σαν του πιο στοιχειώδους συναισθήματος που είναι απαραίτητο για την διατήρηση της συνοχής της κοινωνίας γίνεται ακόμα μεγαλύτερη με την ανάπτυξη της κοινωνίας της αγοράς.

3. Αναμορφώσεις και Αποκλίσεις από την Αρχική Έννοια της Συμπάθειας

Η επέκταση των σχέσεων της αγοράς απαιτεί λοιπόν την συνύπαρξη των δύο βασικών φυσικών συναισθημάτων, της συμπάθειας και του ατομικού συμφέροντος. Δεν πρόκειται όμως για μια απλή παράλληλη συνύπαρξη γιατί τώρα ο ρόλος καθενός από αυτά τα δύο συναισθήματα είναι διαφορετικός. Το συναίσθημα της συμπάθειας εξακολουθεί να είναι βασικό για την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, ενώ η εγωιστική επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος γίνεται τώρα η βάση για την οικονομική ευημερία και ανάπτυξη. Η επιδίωξη άρα του ατομικού συμφέροντος δεν είναι για τον Smith απλά η άλλη διάσταση της κοινωνικής ύπαρξης του ανθρώπου (πέρα δηλαδή από την ηθική). Είναι εκείνη η διάσταση πάνω στην οποία στηρίζει την σύνδεση ανάμεσα στις ατομικές πράξεις και το κοινωνικό τους αποτέλεσμα. Ας θυμηθούμε ότι στον *Πλούτο* ο Smith θεωρεί την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος σαν τον κινητήριο μοχλό της ιστορικής εξέλιξης της κοινωνίας μέσα από τα περιφάνια τέσσερα ιστορικά στάδια, μια αντίληψη που ο Skinner (1975) αποκαλεί «σχεδόν μαρξιστική».

Αυτός ο καταμερισμός ρόλων δεν είναι χωρίς συνέπειες για τις δύο αυτές έννοιες. Ο Smith πρέπει να αναμορφώσει την έννοια της συμπάθειας έτσι ώστε να είναι συμβατή με μορφές ακραίου εγωισμού, αλλά κυρίως για να μπορεί να δικαιολογήσει εγωιστικούς στόχους που πολύ απέχουν από την απλή αυτοσυντήρηση. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να δείξει ότι το κοινωνικό αποτέλεσμα του εγωιστικού πράττειν δεν είναι απαραίτητα αντίθετο με κάποιες ηθικές αρχές που πηγάζουν από το συναίσθημα της συμπάθειας. Όπως όμως θα δούμε στην συνέχεια, οι απαιτούμενες αναμορφώσεις της έννοιας της συμπάθειας δεν αφήνουν την αρχική της σημασία αναλλοίωτη. Δημιουργούν τον κίνδυνο εκφυλισμού των ηθικών συναισθημάτων, αλλά και τον κίνδυνο τα αισθήματα της συμπάθειας να οδηγήσουν σε κοινωνικές συγκρούσεις, ενώ μέχρι τώρα ήταν κατ' εξοχήν αισθήματα κοινωνικής συνοχής. Όσο για το κοινωνικό αποτέλεσμα του εγωιστικού πράττειν, μολονότι είναι βασικά ένα αποτέλεσμα αρμονικό, δεν είναι απαλλαγμένο από σοβαρές ατέλειες τις οποίες επισημαίνει ο ίδιος ο Smith.

Είδαμε στο προηγούμενο μέρος ότι το εγωιστικό πράττειν δικαιολογείται ηθικά από τον Smith με βάση την αρχή της συμπάθειας. Είναι όμως προφανές ότι μια τέτοια δικαιολόγηση που θα βασιζονταν μόνο στο συναίσθημα της αυτοσυντήρησης και της βελτίωσης των συνθηκών της ζωής θα ήταν ανεπαρκής για την έκταση που παίρνει το εγωιστικό πράττειν με την ανάπτυξη των σχέσεων της αγοράς. Η συσσώρευση κεφαλαίου ή η πολυτελής διαβίωση δεν μπορεί να δικαιολογηθούν με βάση μόνο το συναίσθημα της αυτοσυντήρησης. Η σημασία αυτής της παραδοχής είναι ολοφάνερη, ιδίως άμα την αντιπαραθέσουμε στις «ροβινσονιάδες» της σύγχρονης νεοκλασικής θεωρίας.

Ας ξαναγυρίσουμε στην βασική διαδικασία της εκδήλωσης των συναισθημάτων της συμπάθειας. Ο αμερόληπτος παρατηρητής κρίνει τα κίνητρα και τα αποτελέσματα των ατομικών πράξεων. Όμως η επιτυχία των αποτελεσμάτων

εξαρτάται από τα μέσα που έχει στην διάθεσή του ο πράττων. Εμφανίζεται λοιπόν ένας τρίτος στόχος της συμπάθειας του αμερόληπτου παρατηρητή (πέρα δηλαδή από τα κίνητρα και τα αποτελέσματα της πράξης), η συμπάθεια προς τα μέσα. Η ιδιαίτερη σημασία αυτού του τύπου της συμπάθειας βρίσκεται στο ότι δημιουργεί στον αμερόληπτο παρατηρητή, στην κοινωνία δηλαδή γενικά, την *αυταπάτη* ότι η ύπαρξη των μέσων ισοδυναμεί με την επιτυχία των αποτελεσμάτων.

«If we examine, however, why the spectator distinguishes with such admiration the condition of the rich and the great, we shall find that it is not so much upon account of the superior ease or pleasure which they are supposed to enjoy, as of the numberless artificial and elegant contrivances for promoting this ease or pleasure». (TMS σ. 182).

Αφού όμως ο αμερόληπτος παρατηρητής αισθάνεται συμπάθεια προς την κατοχή των μέσων, θα πρέπει επίσης να αισθάνεται συμπάθεια προς τα κίνητρα που αποσκοπούν στην απόκτηση μέσων. Άρα η επιδίωξη της συσσώρευσης περιουσίας, ακόμα και όταν ξεπερνάει κατά πολύ το ύψος των αναγκαίων μέσων για την αυτοσυντήρηση, δεν είναι αντίθετη προς τους ηθικούς κανόνες, συναντά δηλαδή την επιδοκιμασία της κοινωνίας μολονότι βασιζείται σε εντελώς εγωιστικά κίνητρα.

Αλλά δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η συμπάθεια προς τα μέσα δεν είναι για τον Smith παρά μια *αυταπάτη*. Μια *αυταπάτη* που καταρρέει όταν η αρρώστια ή τα γεράματα αποκαλύπτουν στον άνθρωπο ότι τα πλούτη που έχει συσσωρεύσει δεν του φέρνουν την ευτυχία, δεν τον τοποθετούν σε καλύτερη μοίρα από εκείνον τον συνάνθρωπό του που απλά και μόνο αποζητούσε στην ζωή την επιβίωση και την ηρεμία (TMS σ. 181). Ας μη βιαστεί κανείς να θεωρήσει αυτή την τοποθέτηση σαν μια χριστιανικής έμνευσης απόρριψη των υλικών αγαθών [ένα λάθος στο οποίο τείνει π.χ. ο Anspach (1972)], γιατί η *αυταπάτη* αυτή έχει δύο πολύ σημαντικές συνέπειες για την κοινωνία συνολικά.

Πρώτον, η *αυταπάτη* της συμπάθειας προς τα μέσα εξηγεί γιατί οι άνθρωποι καταβάλλουν τεράστιες προσπάθειες για την απόκτηση υλικών αγαθών, πολύ περισσότερων από όσα απαιτούνται για μια ασφαλή και ευτυχισμένη ζωή. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ένα μεγαλοφυές τέχνασμα της φύσης, που έτσι καταφέρνει να αποσπάσει από τον άνθρωπο πολύ μεγαλύτερες προσπάθειες από όσες θα ήταν διατεθειμένος να καταβάλει για να αποκτήσει απλά τα απαραίτητα για την επιβίωση.

«And it is well that nature imposes upon us in this manner. It is this deception which arouses and keeps in continual motion the industry of mankind. It is this which first prompted them to cultivate the ground, to build houses, to found cities and commonwealths, and to invent and improve all the sciences and arts, which ennoble and embellish human life....» (TMS σ. 183).

Δεύτερον, και σημαντικότερο, σε αυτή την αυταπάτη βασίζεται η ηθική δικαιολόγηση του κοινωνικού αποτελέσματος του εγωιστικού πράττειν. Οι πλούσιοι πιστεύουν ότι όλα τους τα πλούτη ανήκουν αποκλειστικά στους ίδιους, ότι δηλαδή μπορούν οι ίδιοι να τα καταναλώσουν ολόκληρα. Όμως οι καταναλωτικές τους ανάγκες δεν είναι σοβαρά μεγαλύτερες από αυτές του πιο φτωχού συνανθρώπου τους. Τα υπόλοιπα εισοδήματά τους τα ξοδεύουν σε πολυτέλειες, που ενώ δεν ικανοποιούν παρά μόνο την ματαιοδοξία τους, στην πραγματικότητα δίνουν δουλειά και άρα εισοδήματα στα πιο φτωχά κοινωνικά στρώματα. Ενώ λοιπόν οι επιδιώξεις τους είναι εντελώς εγωιστικές, οδηγούνται χωρίς να το γνωρίζουν στο μοίρασμα του πλούτου τους με όλους όσους τους υπηρετούν.

«They are led by an invisible hand to make nearly the same distribution of the necessaries of life which would have been made had the earth been divided into equal portions among all its inhabitants; and thus without intending it, without knowing it, advance the interest of society, and afford means to the multiplication of the species». (TMS σ. 184-185).

Έχουμε λοιπόν εδώ όλα τα στοιχεία της δικαιολόγησης του συστήματος της αγοράς. Το συναίσθημα της συμπάθειας προς τα μέσα αποτελεί την βάση για την οικονομική ανάπτυξη, είναι θα μπορούσαμε να πούμε, το κίνητρο της διευρυμένης αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος. Από την άλλη πλευρά, οι κοινωνικές συνέπειες της οικονομικής ανάπτυξης δεν είναι αντίθετες με τους ηθικούς κανόνες, αφού η διανομή των αγαθών είναι περίπου ίδια με αυτήν που θα προέκυπτε αν η γη ήταν ίσα μοιρασμένη στους κατοίκους της. Η συμπάθεια λοιπόν, έστω και με τον παράγωγο τύπο της συμπάθειας προς τα μέσα, αναδειχεται πάλι σαν το βασικό συνεκτικό στοιχείο της κοινωνίας.

Όμως, η συμπάθεια προς τα μέσα είναι ένα παράγωγο του βασικού συναισθήματος της συμπάθειας, δεν ταυτίζεται με αυτό. Αντίθετα, η ηθική δικαιολόγηση της εγωιστικής επιδίωξης για απόκτηση πλούτου εμπεριέχει τον κίνδυνο της διαφθοράς των ηθικών συναισθημάτων αφού η αρετή και η γενναιοδωρία παύουν πια να είναι τα μόνα κριτήρια για την κρίση της ηθικότητας της πράξης.

«This disposition to admire, and almost to worship the rich and the powerful, and to despise, or, at least to neglect persons of poor and mean condition, though necessary both to establish and to maintain the distinction of ranks and the order of society, is, at the same time, the great and most universal cause of the corruption of our moral sentiments.» (TMS σ. 61).

Έχουμε λοιπόν εδώ μια πρώτη αντίφαση ανάμεσα στην αρχική και στην παράγωγη έννοια της συμπάθειας. Ας επιστρέψουμε τώρα στο ηθικό σύστημα του Smith. Ο αμερόληπτος παρατηρητής κρίνει τα κίνητρα και τα αποτελέ-

σματα της πράξης. Όμως η σχέση ανάμεσα στα κίνητρα και τα αποτελέσματα δεν είναι πάντα δεδομένη. Κάποιες φορές, απόλυτα ενάρετα κίνητρα μπορεί να οδηγήσουν σε δυσμενή αποτελέσματα για τον αποδέκτη, παρά την πρόθεση του πράττοντος. Ενώ κάποιες άλλες, κίνητρα αντίθετα με τους ηθικούς κανόνες, πάλι ενάντια στην πρόθεση του πράττοντος μπορεί να οδηγήσουν σε θετικά αποτελέσματα. Ανάμεσα στα κίνητρα και τα αποτελέσματα υπεισέρχεται άρα το στοιχείο της τύχης (Cropsey 1975). Η διαπίστωση αυτή έχει μια σημαντική συνέπεια για την ηθική θεωρία του Smith. Η ηθική κρίση της πράξης δεν μπορεί να γίνει ενιαία σε κίνητρα και αποτελέσματα, αλλά πρέπει αναγκαστικά να σπάσει σε δύο ξεχωριστές κρίσεις, την κρίση του κινήτρου, και την κρίση του αποτελέσματος. Αν τα αισθήματα, οι σκέψεις, οι προθέσεις υπόκεινταν σε τιμωρία, λέει ο Smith, κάθε δικαστήριο θα μεταμορφώνονταν σε ιερά εξέταση (inquisition). (TMS σ. 105).

Το στοιχείο της τύχης μπορεί να παρέμβει ανάμεσα στα κίνητρα και τα αποτελέσματα της πράξης σε κάθε περίπτωση. Όμως ο ρόλος της τύχης γίνεται ιδιαίτερα σημαντικός όταν η πράξη του ατόμου δεν είναι άμεση, αλλά διαμεσολαβείται από έναν κοινωνικό θεσμό όπως είναι η αγορά, γιατί τότε ο πράττων έχει ελάχιστο έλεγχο στα αποτελέσματα της πράξης του. Στην κοινωνία της αγοράς, τα κίνητρα λοιπόν των συναλλασσομένων χάνουν κάθε σημασία σε σχέση με τα αποτελέσματα των συλλογικών τους πράξεων, αφού αυτά τα αποτελέσματα δεν είναι εκ των προτέρων γνωστά, άρα δεν μπορεί να θεωρηθούν σαν κίνητρα της πράξης.

Ο διχασμός της ηθικής κρίσης δεν είναι χωρίς συνέπειες για το ηθικό σύστημα του Smith. Τα φυσικά συναισθήματα των ανθρώπων τείνουν να εκτιμούν περισσότερο τα ηθικά κίνητρα, και να επιθυμούν η ηθικότητα των κινήτρων να είναι το μοναδικό κριτήριο της ανταμοιβής των ανθρώπων. Η φύση αντίθετα, τείνει να ανταμείβει εκείνα τα κίνητρα που έχουν σαν βάση το ατομικό συμφέρον και μόνο, αφού αυτά οδηγούν στο συνολικά θετικό κοινωνικό αποτέλεσμα.

«The industrious knave cultivates the soil; the indolent good man leaves it uncultivated. Who ought to reap the harvest? who starve, and who live in plenty? The natural course of things decides it in favour of the knave; the natural sentiments of mankind in favour of the man of virtue.» (TMS σ. 168).

Έχουμε λοιπόν εδώ την σύγκρουση δύο φυσικών συστημάτων. Αν επικρατήσει το ένα, θα έχουμε μεν ικανοποίηση των ηθικών συναισθημάτων σε βάρος όμως της οικονομικής ανάπτυξης. Αν επικρατήσει το δεύτερο, θα έχουμε οικονομική ανάπτυξη αλλά σε βάρος των ηθικών κανόνων, των φυσικών δηλαδή συναισθημάτων. Η φύση έχει βρει τον τρόπο να εξασφαλίσει την επιβίωση και την ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας αμείβοντας εκείνους που κοπιάζουν και ιδρώνουν. Δεν αμείβει την ηθικότητα των κινήτρων τους αλλά μόνο εκείνες τις προσπάθειες, που μολονότι ξεκινούν από εντελώς εγωιστικά

κίνητρα, προσφέρουν στην κοινωνία αυτά που είναι απαραίτητα για την επιβίωση και την ανάπτυξή της. Ο άνθρωπος, κάτω από την επιρροή των φυσικών ηθικών συναισθημάτων, δεν μπορεί να συλλάβει αυτό το μεγαλειώδες σχέδιο της φύσης. Αντιδρά με πάθος στις παραβιάσεις των ηθικών κανόνων που βλέπει γύρω του, αλλά δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αλλάξει το σχέδιο της φύσης.

«That a great combination of men should prevail over a small one; that those who engage in an enterprise with forethought and all necessary preparation, should prevail over such as oppose them without any; and that every end should be acquired by those means only which Nature has established for acquiring it, seems to be a rule not only necessary and unavoidable in itself, but even useful and proper for rousing the industry and attention of mankind. Yet, when in consequence of this rule, violence and artifice prevail over sincerity and justice, what indignation does it not excite in the breast of every human spectator?» (TMS σ. 168-169).

Ας παρατηρήσουμε στο παραπάνω απόσπασμα, ότι σε όλα τα παραδείγματα που αναφέρει η διαφοροποίηση γίνεται ανάμεσα στα ηθικά κίνητρα ενός ανθρώπου που δεν προσφέρει αυτά που χρειάζονται για την επιβίωση και την ανάπτυξη της κοινωνίας, και στα μη ηθικά κίνητρα κάποιου άλλου που όμως συνεισφέρει (χωρίς πρόθεση), στην κοινωνική επιβίωση και ανάπτυξη. Η αντίφαση ανάμεσα στα ηθικά φυσικά συναισθήματα και την οικονομική ανάπτυξη θα είναι σαφώς πολύ μεγαλύτερη, όταν κάποιος δεν ανταμείβεται από την κοινωνία, μολονότι προσφέρει τα ίδια ακριβώς με αυτόν που τελικά ανταμείβεται πλουσιοπάροχα. Και μόνο το στοιχείο της τύχης που έχουμε ήδη συναντήσει είναι αρκετό για να κάνει μια τέτοια περίπτωση πιθανή. Άρα, όπως παρατηρεί και ο Cropsey (1975), για τον Smith, η επιβίωση της κοινωνίας απαιτεί κάποιες αποκλίσεις από τις ηθικές αρχές.

Έχουμε λοιπόν εδώ μιαν αντίφαση, ένα κενό ανάμεσα στο ηθικό και το οικονομικό σύστημα του Smith. Πρόκειται για το πολύ «μοντέρνο» πρόβλημα της κοινωνικής ή διανεμητικής δικαιοσύνης, ένα ζήτημα που έχει κεντρική σημασία και για την σκέψη του νεοφιλελευθερισμού.

4. Ηθική και Δικαιοσύνη

Για την θεωρία του νεοφιλελευθερισμού η έννοια της δικαιοσύνης έχει κεντρική σημασία για την άρνηση της ύπαρξης ενός τέτοιου κενού ανάμεσα στην ηθική και την οικονομία. Πράγματι, αν αρνηθεί κανείς την ύπαρξη οποιουδήποτε χώρου εκδήλωσης των ηθικών κρίσεων έξω από τον χώρο της αγοράς, τότε προφανώς ηθική και δικαιοσύνη ουσιαστικά ταυτίζονται αφού στην αγορά η ηθική αναγκαστικά περιορίζεται στην δικαιοσύνη των όρων των συμβάσεων (στην συμφωνία τους δηλαδή με τους κανόνες της δικαιοσύνης).

Το αποτέλεσμα λοιπόν της ανεμπόδιστης λειτουργίας της αγοράς είναι ένα αποτέλεσμα εξ ορισμού «ηθικό». Με αυτή τη λογική, η θεωρία του νεοφιλελευθερισμού οδηγείται και σε άλλο ένα σημαντικό συμπέρασμα. Η δικαιοσύνη έχει μιαν κοινωνική «χρησιμότητα», την διατήρηση και την ανάπτυξη της κοινωνίας μέσα από την διαφύλαξη της ελευθερίας των ανταλλαγών. Όπως όμως θα δούμε στη συνέχεια, η σκέψη του Smith έχει καιρίες διαφορές από μια τέτοια αντίληψη της δικαιοσύνης.

Για τον Hayek (1960, 1982) οι έννοιες της ηθικής και της δικαιοσύνης ουσιαστικά ταυτίζονται, αφού και οι δύο αναφέρονται αποκλειστικά στις διαπροσωπικές σχέσεις ανταλλαγής. Η πεποίθηση αυτή στηρίζεται στην αντίληψη του σχετικά με τον χώρο εκδήλωσης των ηθικών κρίσεων που έχουμε ήδη συναντήσει. Αν οι ηθικές κρίσεις, τα συναισθήματα δηλαδή της συμπάθειας, περιορίζονται σε ένα στενό κύκλο γύρω από το άτομο, τότε προφανώς η κρίση της ηθικότητας των σχέσεών του με την υπόλοιπη κοινωνία δεν μπορεί παρά να περιορίζεται στην κρίση της δικαιοσύνης των συμβάσεων βάσει των οποίων πραγματοποιεί τις ανταλλαγές του.

Κατά τον Hayek, οι κανόνες της ηθικής – δίκαιης συμπεριφοράς (rules of just conduct) σχηματίζονται ιστορικά μέσα από μια διαδικασία φυσικής επιλογής. Κινητήριο μηχανισμός αυτής της διαδικασίας είναι η μίμηση, σε κάθε φάση, από την πλειοψηφία της κοινωνίας, εκείνων των κανόνων που αποδείχτηκαν πιο αποτελεσματικοί για την ευημερία των κοινωνικών ομάδων που τους ακολούθησαν κατά το παρελθόν. Οι κανόνες άρα της ηθικής – δικαιοσύνης συνδέονται άμεσα με ένα επιθυμητό κοινωνικό αποτέλεσμα έχουν μια χρησιμότητα: την διατήρηση της κοινωνίας. Ακόμα λοιπόν και στην περίπτωση που «πρωτόγονα» ηθικά ένστικτα εξακολουθούν να επιβιώνουν, η κοινωνία πρέπει να τα καταπιέσει αν θέλει να εξασφαλίσει την επιβίωση και την πρόοδο της. Είναι φανερό, ότι σε μια τέτοια θεώρηση οι έννοιες της ηθικής, της δικαιοσύνης, και της πολιτικής ταυτίζονται πλήρως. Η τήρηση των κανόνων της δικαιοσύνης είναι αναγκαία για την διατήρηση της κοινωνίας, είναι δηλαδή, μια διαδικασία άμεσα πολιτική. Εάν αυτή ήταν και η αντίληψη του Smith, προφανώς δεν θα είχαμε το δικαίωμα να μιλάμε για κάποιο κενό στην θεωρία του. Ο Hayek φαίνεται να ακολουθεί στο σημείο αυτό την αντίληψη του Hume, ο οποίος στήριζε την έννοια της δικαιοσύνης στα θετικά της κοινωνικά αποτελέσματα, της απέδειξε δηλαδή μια «χρησιμότητα».

Όμως, όπως συμφωνούν πολλοί μελετητές (Skinner 1970, Cropsey 1975) η δικαιοσύνη για τον Smith είναι μιά έννοια που εξάγεται, άμεσα από την θεωρία του για την συμπάθεια και την γενναιοδωρία, άσχετα με την χρησιμότητά της για την κοινωνική σταθερότητα, ή για την ισορροπία των διαπροσωπικών σχέσεων. Αναλύσαμε παραπάνω την διαδικασία διαμόρφωσης των ηθικών κανόνων του μέσου όρου μέσα από την αλληλεπίδραση των ηθικών αντιλήψεων όλων των μελών της κοινωνίας. Η έννοια του μέσου όρου σημαίνει, ότι σε μια δεδομένη ιστορική φάση, είναι μάλλον απίθανο όλες οι αντιλήψεις για την ηθική όλων των μελών της κοινωνίας να συμπίπτουν ακριβώς. Όμως

είναι επίσης βέβαιο, ότι κάποιες αντιλήψεις πράγματι θα συμπίπτουν για όλους. Για τον Smith, είναι αυτές οι αντιλήψεις, ακριβώς λόγω της απόλυτης αποδοχής τους, που παίρνουν την μορφή κανόνων δικαίου.

Ας τοποθετήσουμε το ζήτημα από μια διαφορετική σκοπιά. Ο αμερόληπτος παρατηρητής κρίνει τις πράξεις των συνανθρώπων του χωρίς ποτέ να παρεμβαίνει, όσο και αν παρατηρεί ότι δεν είναι πάντα σύμφωνες με τους ηθικούς κανόνες. Όμως η μη παρέμβαση του αμερόληπτου παρατηρητή ισχύει μόνο μέχρι ενός ορισμένου ορίου. Πέρα από αυτό το όριο, παύει να μένει αμέτοχος, παίρνει το μέρος του θύματος (του αποδέκτη των αποτελεσμάτων της πράξης) και υποστηρίζει κάθε απαίτησή του για ανταπόδοση ή για τιμωρία του πράττοντος. Αυτό το όριο είναι ακριβώς εκείνο το σημείο που χωρίζει τις ηθικές αντιλήψεις σε δύο ομάδες: τις *απόλυτα κοινά αποδεκτές* που παίρνουν την μορφή κανόνων δικαίου, και εκείνες για τις οποίες δεν υπάρχει απόλυτη σύμπτωση απόψεων.

Για τον Smith λοιπόν, ηθική και δικαιοσύνη δεν είναι έννοιες που ταυτίζονται. Οι κανόνες δικαίου δεν είναι παρά μόνο ένα υποσύνολο των ηθικών κανόνων. Η δικαιοσύνη άρα είναι μόνον η *μίνιμουμ συνθήκη* για την ύπαρξη της κοινωνίας (Ansparch 1972). Η τήρηση απλά των κανόνων της δικαιοσύνης δεν σημαίνει ότι η κοινωνία λειτουργεί με βάση την συμπάθεια και την γενναιοδωρία:

«Mere justice is, upon most occasions, but a negative virtue, and only hinders us from hurting our neighbour. The man who barely abstains from violating either the person, or the estate, or the reputation of his neighbours, has surely very little positive merit....We may often fulfill all the rules of justice by sitting still and doing nothing.» (TMS σ. 82).

Οι κανόνες λοιπόν της δικαιοσύνης πηγάζουν άμεσα από τα ηθικά συναισθήματα των ανθρώπων. Η τάση για την θέσπιση και τήρηση κανόνων δικαίου είναι για τον Smith άσχετη με την χρησιμότητά τους για την προστασία της κοινωνίας:

«All men, even the most stupid and unthinking, abhor fraud, perfidy, and injustice, and delight to see them punished. But few men have reflected upon the necessity of justice to the existence of society, how obvious soever that necessity may appear to be.» (TMS σ. 89).

Η έννοια λοιπόν της δικαιοσύνης δεν αρκεί για να καλύψει την αντίφαση που έχουμε επισημάνει ανάμεσα στο ηθικό και το οικονομικό σύστημα του Smith. Αντίθετα, η σημασία αυτής της αντίφασης γίνεται ακόμα μεγαλύτερη αφού ο Smith, μολονότι θεωρεί ότι οι σχέσεις της αγοράς προωθούν την οικονομική ανάπτυξη, δεν αποφεύγει να κρίνει ηθικά μερικά από τα χαρακτηριστικά αυτής της ανάπτυξης. Η οικονομική ευημερία για τον Smith, δεν σημαίνει κατ' ανάγκην και ηθική τελειότητα και είναι αυτή άλλη μια σημαντική διαφορά της σκέψης του από το ρεύμα του νεοφιλελευθερισμού. Για το Hayek (1982), η ελευθερία της επιδίωξης του ατομικού συμφέροντος είναι στην ου-

σία το μόνο κριτήριο της ηθικότητας μιάς κοινωνίας, αφού η συμπάθεια απορρίπτεται σαν πρωτόγονο ένστικτο. Άρα εφόσον υπάρχει αυτή η ελευθερία περιοριζόμενη μόνο από τους κανόνες της δικαιοσύνης, η οικονομική ευημερία είναι ουσιαστικά εξ ορισμού ένα αποτέλεσμα ηθικό. Ο Smith αντίθετα, αν και θεωρεί την οικονομική ευημερία σαν μια επιθυμητή κοινωνική έκβαση, ταυτόχρονα βλέπει ότι αυτή η έκβαση δεν είναι απαλλαγμένη από κάποιες εγγενείς ηθικές ατέλειες. Ας αναφέρουμε δύο μόνο από τις πιο σημαντικές από τον Πλούτο: Πρώτον, ο Smith αναγνωρίζει ότι στην αγορά εργασίας αγοραστές και πωλητές δεν έχουν την ίδια δυνατότητα να επηρεάσουν την τιμή:

«It is not, however, difficult to foresee which of the two parties must, upon all ordinary occasions, have the advantage in the dispute, and force the other into a compliance with their terms. The masters, being fewer in number, can combine much more easily; and the law, besides, authorises, or at east does not prohibit their combinations, while it prohibits those of the workmen.» (WN Vol I σ. 74).

Δεύτερον, επισημαίνει ότι η υπερβολική εξειδίκευση της εργασίας οδηγεί μεν στη θεαματική αύξηση της υλικής ευημερίας, όμως ταυτόχρονα οδηγεί και στον ηθικό και πνευματικό εκφυλισμό της εργατικής τάξης:

«His dexterity (the workman's) at his particular trade, seems in this manner to be acquired at the expence of his intellectual, social and martial virtues. But in every improved and civilized society, this is the state into which the labouring poor, that is, the great body of the people, must necessarily fall, unless government takes some pains to prevent it.» (WN Vol II σ. 303).

5. Από την Ηθική στην Πολιτική

Ας ξαναγυρίσουμε στην τάση της συμπάθειας προς τα μέσα. Ο Smith παράγει τον τύπο αυτό από το βασικό συναίσθημα της συμπάθειας με στόχο να εξηγήσει και να δικαιολογήσει την τάση της συσσώρευσης. Για να γεφυρώσει την αντίφαση ανάμεσα στα ηθικά συναισθήματα και τα αποτελέσματα της οικονομικής ανάπτυξης, ο Smith παράγει τώρα ένα νέο τύπο. Πρόκειται για το «πνεύμα του συστήματος» (spirit of system), ή την «αγάπη προς το σύστημα» (love of system), ή την «εκτίμηση της ομορφιάς της τάξης» (regard to the beauty of order), όροι που ο Smith χρησιμοποιεί εναλλακτικά. (TMS σ. 185).

Η συμπάθεια προς τα μέσα, αφορούσε την ευνοϊκή τοποθέτηση του αμερόληπτου παρατηρητή, όχι προς τα κίνητρα ή τα αποτελέσματα της πράξης, αλλά προς τα μέσα που έχει στην διάθεσή του ο πράττων. Έτσι και το «πνεύμα του συστήματος», δεν αφορά πια την ηθική κρίση της οικονομικής ανάπτυξης με βάση τα ηθικά συναισθήματα ή την θετικότητα του κοινωνικού αποτελέσματος του εγωιστικού πράττειν (τους δύο πόλους της αντίφασης δηλαδή), αλλά την καλή λειτουργία, την ευρυθμία, και την αρμονία του κοινωνικού συστήματος. Ο νέος τύπος δεν αφορά τώρα την ηθική κρίση μιας ατομικής κα-

τάστασης, αλλά την κοινωνία συνολικά. Εφόσον λοιπόν το σύστημα της αγοράς, παρ' όλες τις αντιφάσεις του είναι ένα σύστημα που «δουλεύει» σε μεγάλο βαθμό αρμονικά, δημιουργεί μιά αίσθηση ικανοποίησης και εκτίμησης στα μέλη της κοινωνίας:

«All constitutions of government, however, are valued only in proportion as they tend to promote the happiness of those who live under them. This is their sole use and end. From a certain spirit of system, however, from a certain love of art and contrivance, we sometimes seem to value the means more than the end, and to be eager to promote the happiness of our fellow – creatures, rather from a view to perfect and improve a certain beautiful and orderly system, than from any immediate sense of feeling of what they either suffer or enjoy». (TMS σ. 185).

Δύο είναι τα πιο σημαντικά συμπεράσματα από την εισαγωγή της έννοιας του «πνεύματος του συστήματος». Το πρώτο έχει σχέση με την αντίληψη της αρμονίας του Smith. Η αρμονία, από αντίληψη αφητηριακή της σκέψης του γίνεται τώρα το βασικό δικαιολογητικό στοιχείο της κοινωνίας της αγοράς, απόδειξη βιωσιμότητας αυτού του νέου τύπου κοινωνίας. Στον *Πλούτο των Εθνών*, ο Smith θα δείξει διεξοδικά ότι η αγορά είναι ένα σύστημα αυτορρυθμιζόμενο, που δεν χρειάζεται σχεδόν καμμία κεντρική διεύθυνση. Αυτό είναι και το βασικό στοιχείο της «ομορφιάς» του, ένα στοιχείο ιστορικά πρωτότυπο, αφού δεν χαρακτηρίζει καμμία μορφή κοινωνίας που προηγείται ιστορικά της κοινωνίας της αγοράς.

Το δεύτερο συμπέρασμα έχει σχέση με τον τρόπο με τον οποίο ο Smith βρίσκει την λύση της αντίφασης ανάμεσα στο ηθικό και το οικονομικό του σύστημα. Το «πνεύμα του συστήματος» είναι μια λύση που υπερβαίνει και το επίπεδο της ηθικής κρίσης, και το επίπεδο της κρίσης της «λειτουργικότητας» του συστήματος της αγοράς. Είναι μια λύση που ουσιαστικά ανάγεται στην σφαίρα της πολιτικής. Η σφαίρα της πολιτικής είναι λοιπόν το επίπεδο στο οποίο παράγονται, αλλά και κρίνονται εναλλακτικά συστήματα (σχέδια) για την οργάνωση της κοινωνίας, το επίπεδο στο οποίο εκφράζεται αλλά και από το οποίο εξαρτάται η αρμονία του κοινωνικού συστήματος:

«Upon this account political disquisitions, if just, and reasonable, and practicable, are of all the works of speculation the most useful. Even the weakest and the worst of them are not altogether without their utility. They serve at least to animate the public passions of men, and rouse them to seek out the means of promoting the happiness of society.» (TMS σ. 187).

Ας δούμε με ποιόν ακριβώς τρόπο εξασφαλίζεται η αρμονία του κοινωνικού συστήματος στο επίπεδο της πολιτικής. Η θεωρία του Smith είναι στην ουσία μια θεωρία εξισορρόπησης ανταγωνιστικών κοινωνικών ομάδων (orders and societies) με κοινότητα συμφερόντων, που αποτελούν την κοινωνία. Κάθε μια από αυτές τις ομάδες επιδιώκει να βελτιώσει την κοινωνική της θέση, ό-

μωσ αυτές οι προσπάθειες έχουν συνήθως μόνο οριακά αποτελέσματα αφού εξουδετερώνονται από τις προσπάθειες των άλλων ομάδων που επιδιώκουν και από την πλευρά τους την βελτίωση της δικής τους θέσης. Αυτή η εξισορρόπηση έχει την χρησιμότητά της κατά τον Smith. Περιορίζει το «πνεύμα του πειραματισμού» (spirit of innovation), την διάθεση δηλαδή της απότομης και βίαιης ανατροπής, των καθιερωμένων συσχετισμών ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες.

Η αντίληψη της εξισορρόπησης εισάγει λοιπόν ένα στοιχείο αυτοματισμού στην σφαίρα της πολιτικής, ένα στοιχείο που ενισχύει την γενικότερη έννοια του «πνεύματος του συστήματος». Οι κοινωνικές ομάδες ή και τα άτομα, επιδιώκουν την ικανοποίηση των ειδικών τους (ατομικών ή ομαδικών) συμφερόντων. Στο επίπεδο της πολιτικής αυτές οι επιδιώξεις εξισορροπούνται καθώς συναντώνται με τις αντίστοιχες επιδιώξεις άλλων ομάδων ή ατόμων. Είναι όμως επιδιώξεις θεμιτές, που όχι μόνο δεν βάζουν σε κίνδυνο το κοινωνικό σύστημα, αλλά μάλλον το νομιμοποιούν στις συνειδήσεις των ανθρώπων ακόμα περισσότερο, αφού το κάνουν να φαίνεται ικανό και να επιτρέπει αλλά και να ξεπερνάει διαφορές συμφερόντων. Από την σφαίρα λοιπόν της πολιτικής εξαρτάται, σε τελευταία ανάλυση, η βιωσιμότητα του κοινωνικού συστήματος, από τον βαθμό δηλαδή, που ένα κοινωνικό σύστημα πειθεί ότι είναι αρμονικό και εύρυθμο. Από τον βαθμό, με άλλα λόγια, που νομιμοποιείται στις συνειδήσεις των ανθρώπων.

Η τοποθέτηση αυτή σχετικά με τον ρόλο του πολιτικού στοιχείου στην σκέψη του Smith μας επιτρέπει να αντιμετωπίσουμε κριτικά κάποιες διαφορετικές θεωρήσεις αυτού του ρόλου. Ο Cropsey (1975) ισχυρίζεται ότι η ηθική θεωρία του Smith είναι μια θεωρία της «απολιτικής κοινωνικότητας» (apolitical sociality) του ανθρώπου. Πράγματι, το στοιχείο της πολιτικής απουσιάζει από την αντίληψη της φυσικής κοινωνικότητας από την οποία ο Smith ξεκινάει για να οικοδομήσει την κοινωνική του θεωρία. Έρχεται όμως σε τελευταία ανάλυση, για να καλύψει την αντίφαση ανάμεσα στο ηθικό και το οικονομικό του σύστημα, μιαν αντίφαση που ο Cropsey σωστά επισημαίνει. Χωρίς την έννοια του «πνεύματος του συστήματος», χωρίς δηλαδή το στοιχείο της πολιτικής, η αντίφαση αυτή θα έμενε αγεφύρωτη από τον Smith. Από την άλλη πλευρά, ο Stigler (1971) ψέγει τον Smith γιατί δεν θεωρεί την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος σαν το βασικό κίνητρο της πολιτικής συμπεριφοράς των ανθρώπων. Στην ουσία, ο Stigler ζητάει να βρει στον Smith (και απογοητεύεται που δεν βρίσκει) μιαν «οικονομική» πολιτική θεωρία (the economics of politics) του τύπου που εμφανίζεται στον αιώνα μας από τον Schumpeter μέχρι τον Buchanan. Σωστά λοιπόν παρατηρεί ο Coats (1975) ότι για τον Smith η πολιτική συμπεριφορά δεν βασίζεται μόνο στον «ορθολογισμό» των συναλλαγών στην αγορά, αλλά περιλαμβάνει και μη ορθολογικά κίνητρα. Μολονότι η αντίθεση ορθολογισμού – ανορθολογισμού στο έργο του Smith θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας ξεχωριστής μελέτης, ας αρκέσει εδώ να θυμίσουμε ότι η έννοια του «πνεύματος του συστήματος» εισάγεται από τον Smith ακριβώς για να ξεπεράσει την αντίφαση ανάμεσα στο ηθικό και το οι-

οικονομικό του σύστημα, και όχι βέβαια για να αναγάγει όλη την ανθρώπινη συμπεριφορά σε οικονομικά κίνητρα και μόνο.

Επιφανειακά, η σχέση πολιτικής και κοινωνίας του Smith φαίνεται να ταυτίζεται με την σκέψη του Hayek. Ο Hayek θεωρεί την κοινωνία σαν μια «αυθόρμητη τάξη» (spontaneous order), σαν δηλαδή αποτέλεσμα αυθόρμητων διαδικασιών, που μολοντί μπορούμε να ανακαλύψουμε θεωρητικά τους νόμους που τις διέπουν, δεν μπορούμε να παρέμβουμε για να αλλάξουμε την κοινωνική εξέλιξη, γιατί κάτι τέτοιο θα κατέστρεφε αυτό τον αυθόρμητισμό. Με αυτή την λογική, ο Hayek καταλήγει στην απαίτηση της ουσιαστικής κατάργησης της σφαίρας της πολιτικής, αφού σε αυτή την σφαίρα γεννιούνται τα «σχέδια» που κινδυνεύουν να καταστρέψουν τον κοινωνικό αυθόρμητισμό. Φτάνει έτσι να προτείνει τέτοιες συνταγματικές αλλαγές που θα περιόριζαν την πολιτική λειτουργία στην λήψη της απόφασης για το ύψος της φορολογίας και μόνο, και θα απαγόρευαν ουσιαστικά οποιαδήποτε άλλη πολιτική διαδικασία (Hayek 1982). Ο Smith αντίθετα, όπως είδαμε, όχι μόνο δεν απαιτεί την κατάργηση της σφαίρας της πολιτικής, αλλά θεωρεί ότι μόνο σε αυτό το επίπεδο μπορεί να διασφαλιστεί η αρμονία του κοινωνικού συστήματος.

6. Η ιστορική σχετικότητα της αρμονίας του συστήματος της αγοράς

Αναφέραμε παραπάνω ότι στο επίπεδο της πολιτικής παράγονται και κρίνονται εναλλακτικά συστήματα για την οργάνωση της κοινωνίας. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το κοινωνικό σύστημα μπορεί να αλλάξει κατά την βούληση των πολιτικών και των κομμάτων, ανάλογα με την ομορφιά και την αρμονία των συστημάτων που μπορεί να γεννά η φαντασία τους. Η ανθρώπινη κοινωνία δεν είναι μια σκακιέρα όπου κάποιος μπορεί να κινεί τα διάφορα κομμάτια κατά την θέλησή του. Στην «μεγάλη σκακιέρα της κοινωνίας», λέει ο Smith, κάθε κομμάτι υπακούει στις δικές του «αρχές» κίνησης, και όχι σε αυτές που του επιβάλλει οποιαδήποτε νομοθετική εξουσία (legislature). (TMS σ. 234). Σοφός πολιτικός είναι λοιπόν αυτός που αντιλαμβάνεται ότι η κοινωνία είναι ένας ζωντανός οργανισμός, και προσπαθεί να διατηρήσει την ισορροπία, την σταθερότητα, και την εύρυθμη λειτουργία της. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν δοκιμάζει αλλαγές, αλλά ότι ακολουθεί την μετριοπαθή τακτική του Σόλωνα: «όταν δεν μπορεί να εισαγάγει το άριστο σύστημα νόμων, θα προσπαθήσει να εισαγάγει το καλύτερο που ο λαός μπορεί να δεχθεί». (TMS σ. 233). 'Αφρων πολιτικός αντίθετα, είναι ο «άνθρωπος του συστήματος» (man of system), αυτός δηλαδή που φαντάζεται ότι μπορεί να αναδιατάξει την κοινωνία ανά πάσα στιγμή, ανάλογα με το σχέδιο που έχει στο μυαλό του.

Η «σοφία» (wisdom) λοιπόν των πολιτικών ηγετών αναδειχνεται σε βασικό σταθεροποιητικό παράγοντα για το κοινωνικό σύστημα. Πόσο όμως, ουσιαστικός είναι αυτός ο σταθεροποιητικός παράγοντας; Η «σοφία» χαρακτηρίζει την σκέψη των ανθρώπων εκείνων που είναι σε θέση να μελετούν το σύστημα στην ολότητά του και να κατανοούν, όπως ο ίδιος ο Smith, τα αγαθά αποτελέσματα της κοινωνικής σταθερότητας και αρμονίας. Στον Πλούτο όμως, ο

Smith παραδέχεται ότι σε ένα «πολιτισμένο κράτος» (civilized state, σε ένα σύγχρονο κράτος δηλαδή) οι άνθρωποι που έχουν αυτή την δυνατότητα είναι ελάχιστοι. Είναι εκείνοι που έχουν εξασφαλίσει την επιβίωσή τους και έχουν έτσι την ευχέρεια και την διάθεση να μελετούν τα κοινωνικά φαινόμενα και να αποκτούν μια «οξυδερκή και συνολική» κατανόηση για αυτά. Αν όμως, λέει ο Smith, αυτοί οι άνθρωποι δεν τύχει να βρεθούν στην κατάλληλη θέση, τότε οι ικανότητές τους και για την καλή διακυβέρνηση και για την ευτυχία της κοινωνίας στην οποία ζουν πηγαίνουν χαμένες. (WN Vol II σ. 304). Δεν είναι λοιπόν καθόλου βέβαιο για τον Smith ότι η «σοφία» θα χαρακτηρίζει την δραστηριότητα των πολιτικών ηγετών μιας χώρας.

Αλλά η σοφία των πολιτικών είναι ένας ανεπαρκής παράγοντας για την κοινωνική σταθερότητα και για έναν ακόμα πιο ουσιαστικό λόγο. Το «πνεύμα του συστήματος» είναι, όπως έχουμε ήδη εξηγήσει, μια διαδικασία νομιμοποίησης του κοινωνικού συστήματος στις συνειδήσεις όλων ή τουλάχιστον της πλειοψηφίας των μελών της κοινωνίας. Άρα και η «σοφία», ακόμα και αν ο Smith υπέθετε ότι νομοτελειακά χαρακτηρίζει την σκέψη των πολιτικών, και πάλι δεν θα αρκούσε για να διασφαλίσει την κοινωνική αρμονία. Η στάση των πολιτικών είναι μεν ένας βασικός παράγοντας στην διαδικασία της νομιμοποίησης του κοινωνικού συστήματος, αλλά προφανώς δεν είναι ο μόνος. Κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει την πιθανότητα κάποιο άλλο «σχέδιο» κοινωνικής οργάνωσης ανταγωνιστικό προς το σύστημα της αγοράς να κερδίσει κάποτε την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας, ακόμα και σε αντίθεση προς τις επιθυμίες των πολιτικών ηγετών.

Πόσο σταθερή μπορεί να είναι όμως, η αρμονία του κοινωνικού συστήματος, όταν εξαρτάται ανά πάσα στιγμή από τις αυταπάτες ή τους φανατισμούς των πολιτικών και την αλαζονεία των πριγκήπων, όπως φαίνεται να φοβάται ο Smith; (TMS σ. 233-4). Υπάρχει πράγματι κίνδυνος κατάρρευσης του κοινωνικού συστήματος εξ αιτίας της αφροσύνης των πολιτικών; Ο Smith δεν προσφέρει καμιά θεωρητική εγγύηση ενάντια σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Αντίθετα, φαίνεται ότι η Γαλλική Επανάσταση τον ώθησε να ασχοληθεί, πιο αναλυτικά με τέτοιους αποσταθεροποιητικούς παράγοντες, στην τελευταία έκδοση (1970) της *Θεωρίας* (Raphael — Macfie 1976). Από την άλλη πλευρά βέβαια, το συνολικό έργο του Smith, με κανένα τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί, σαν έργο ενός στοχαστή ο οποίος πίστευε στην αστάθεια του κοινωνικού συστήματος για το οποίο έγραφε. Αλλά τότε που βασίζεται η πεποίθησή του για την ισορροπία και την αρμονία του συστήματος της αγοράς;

Κατά την γνώμη μας, η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί παρά να είναι σχετική με την ιστορική τοποθέτηση του έργου του Smith. Ας ξαναγυρίσουμε στο κριτήριο του Macpherson που παρουσιάσαμε στην αρχή. Ο Macpherson υποστηρίζει όπως είδαμε, ότι μια κοινωνική θεωρία μπορεί να θεωρηθεί ταυτόχρονα δικαιολογητική και επιστημονική όταν βασίζεται στην γνήσια πεποίθηση του ερευνητή ότι ο καπιταλισμός είναι το τελευταίο και τελειότερο στάδιο της κοινωνικής εξέλιξης, χωρίς να φαίνεται στον ορίζοντα κανένα άλλο κοινωνικό σύστημα που να είναι επιθυμητό αλλά και δυνατό να

τον αντικαταστήσει. Πράγματι, για την εποχή του Smith καμιά άλλη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, διαφορετική από το σύστημα, της αγοράς, δεν μπορούσε να θεωρηθεί ούτε επιθυμητή αλλά ούτε και δυνατή. Δεν ήταν επιθυμητή αφού το σύστημα της αγοράς εξασφάλιζε την οικονομική ανάπτυξη αλλά και σε κάποιο βαθμό όπως είδαμε και την ηθική. Και δεν ήταν δυνατή, αφού κανείς δεν ήταν δυνατό να προβλέψει ότι η λαϊκή αγανάκτηση ενάντια σε επιμέρους αποτελέσματα της αγοράς (κάτι άλλωστε που δεν αρνούσαν ούτε ο ίδιος ο Smith), θα μπορούσε να οδηγήσει στην απαίτηση της ανατροπής του συστήματος της αγοράς και της αντικατάστασης του με ένα νέο. Ας θυμηθούμε την έννοια του «πνεύματος του συστήματος». Για ένα στοχαστή του 18ου αιώνα όπως ο Smith, ποιο σύστημα θα μπορούσε να θεωρηθεί πιο όμορφο πιο εύρυθμο και πιο αρμονικό από το σύστημα της αγοράς;

Αν το συμπέρασμα μας ως προς την ιστορική σχετικότητα της λύσης που δίνει ο Smith στο ζήτημα της σταθερότητας του συστήματος της αγοράς ευσταθεί, τότε ανοίγεται ένα ενδιαφέρον πεδίο έρευνας γύρω από την σχέση της σκέψης του Smith με τον νεοφιλελευθερισμό. Αυτό το πεδίο αφορά τις συνέπειες κάθε μιας από τις δύο θεωρίες για την σφαίρα της πολιτικής. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στην *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*, υπάρχουν τα σπέρματα μιας «δημοκρατικής» πολιτικής θεωρίας, ενώ αντίθετα για τον νεοφιλελευθερισμό προκύπτει η ανάγκη περιορισμού της ίδιας της σφαίρας της πολιτικής (όπως διαπιστώσαμε για τον Hayek). Όμως η διερεύνηση αυτού του πεδίου αποτελεί το αντικείμενο άλλης μελέτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ANSPACH R. «The Implications of the *Theory of Moral Sentiments* for Adam Smith's Economic Thought», *History of Political Economy*, Vol 4, No 1, Spring 1972.
2. CAMPBELL T.D. «Scientific Explanation and Ethical Justification in the *Moral Sentiments*», στο SKINNER A.S. και WILSON T. (eds) *Essays on Adam Smith*, Oxford: Clarendon Press, 1975.
3. CLARKE S. *Marx, Marginalism and Modern Sociology*, London: Macmillan Press, 1982.
4. COATS A.W. «Adam Smith's Conception of Self – Interest in Economic and Political Affairs», *History of Political Economy*, Vol 7, No 1, Spring 1975.
5. COLLETTI L. «Mandeville, Rousseau and Smith», στο *From Rousseau to Lenin*, London: New Left Books, 1972.
6. CROUSEY J. «Adam Smith and Political Philosophy», στο SKINNER A.S. και WILSON T. (eds), *Essays on Adam Smith*, Oxford: Clarendon Press, 1975.
7. HAYEK A.F. *Law, Legislation and Liberty*, London: Routledge & Kegan Paul, 1982.
8.*The Constitution of Liberty*, London: Routledge & Kegan Paul, 1960.
9. MACFIE A.L. *The Individual in Society: Papers on Adam Smith*, London: G. Allen & Unwin, 1967.
10. MACPHERSON C.B. «The Deceptive Task of Political Theory», στο *Democratic Theory: Essays in Retrieval*, Oxford: Oxford University Press, 1973.
11. MIZUTA H. «Moral Philosophy and Civil Society» στο SKINNER A.S. και WILSON T. (eds), *Essays on Adam Smith*, Oxford: Clarendon Press, 1975.
12. RAPHAEL D.D. «The impartial Spectator», στο SKINNER A.S. και WILSON T. (eds), *Essays on Adam Smith*, Oxford: Clarendon Press, 1975.

13. RAPHAEL D.D. και MACFIE A.L. «Introduction», στο SMITH A. *The Theory of Moral Sentiments*, Oxford: Clarendon Press, 1976.
14. SKINNER A.S. «Introduction» στο SMITH A. *The Wealth of Nations*, Harmondsworth: Penguin Books, 1970.
15.«Adam Smith: an Economic Interpretation of History», στο SKINNER A.S. και WILSON T. (eds) *Essays on Adam Smith*, Oxford: Clarendon Press, 1975.
16. SMITH A. *The Theory of Moral Sentiments*, Oxford: Clarendon Press, 1976.
17.*The Wealth of Nations*, Chicago: The University of Chicago Press, 1976.
18. STIGLER G. «Smith's Travels on the Ship of State», *History of Political Economy*, Vol 3, No 3, Fall 1971.
19.«Preface 1976», στο SMITH A. *The Wealth of Nations*, Chicago: The University of Chicago Press, 1976.
20. WILSON T. «Sympathy and Self-Interest», στο WILSON T. και SKINNER A.S. (eds), *The Market and the State*, Oxford: Clarendon Press, 1976.